

STANISŁAW KUKAWKA, JOLANTA MAŁECKA-KUKAWKA

O GENEZIE KULTURY PUCHARÓW LEJKOWATYCH I BADANIACH
STANOWISKA W DĄBKACH NA POMORZU ŚRODKOWYM

ON THE ORIGINS OF THE FUNNEL BEAKER CULTURE AND EXCAVATIONS
AT THE SITE IN DĄBKI IN MIDDLE POMERANIA

The paper contains critical comments on the article by Agnieszka Czekaj-Zastawny, Jacek Kabaciński and Thomas Terberger entitled “The origins of the Funnel Beaker culture in the context of cultural changes in Northern Europe in the fifth millennium BC”, which appeared in *Przegląd Archeologiczny* (Archaeological Review), volume 61. The paper stresses the incompatibility between the content and the declaration in the title, as well as ignoring the current archaeological knowledge. At the level of source studies and interpretation, the work contains errors and inaccuracies of theses as regards the results of research conducted at the site in Dąbki in Middle Pomerania. Hypotheses about the continuity of the settlement at this site, the evolution of Mesolithic pottery towards funnel beakers and the postulated chronology of events were brought up for special discussion. With reference to that, logical incorrectness of the assumed processes of the origins and spread of the Funnel Beaker culture has been suggested.

KEY WORDS: The Funnel Beaker culture (the TRB), the origins of the TRB, the Dąbki site, Middle Pomerania

W tomie 61 „Przeglądu Archeologicznego” ukazał się artykuł autorstwa Agnieszki Czekaj-Zastawny, Jacka Kabacińskiego i Thomasa Terbergera pt. „Geneza kultury pucharów lejkowatych w kontekście przemian kulturowych w Europie Północnej w V tys. BC”. Tytuł sugeruje, że czytelnik będzie mógł zapoznać się z dyskusją nad dotychczasowymi poglądami, ze wskazaniem własnej metodologii dociekań i własnej koncepcji odnośnie do tytułowej genezy i w tytułowym kontekście. Tymczasem uwagi tego rodzaju potraktowane zostały marginalnie i nie zawsze rzetelnie. W rzeczywistości artykuł

zawiera prezentację studiów nad wynikami badań na stanowisku archeologicznym w Dąbkach na Pomorzu Środkowym. Stanowisko to, niewątpliwie wartościowe dla poznania zjawisk doby neolitu, dostarczyło interesujących i niekiedy zaskakujących informacji, pozwalających na nowe spojrzenie na wiele zagadnień nurtujących archeologię neolitu. Prezentowany w „Przeglądzie Archeologicznym” artykuł porusza wprawdzie jedno z nich, dotyczące właśnie genezy kultury pucharów lejkowatych (dalej KPL), ale wyłącznie z perspektywy badań na tym jednym stanowisku. W konsekwencji Autorzy

lansują jedną z koncepcji genezy i rozprzestrzenienia KPL, głoszoną przez niektórych badaczy, sugerując, że wyniki badań w Dąbkach jednoznacznie się w nią wpisują, a nawet, że odkryto tam dodatkowe argumenty na jej poprawność. W naszym przekonaniu w opublikowanym tekście nie zaprezentowano tak jednoznacznych argumentów, jak chcieliby to widzieć Autorzy. Tekst w wielu miejscach jest nierzetelny, a interpretacje tendencyjne. W zamieszczonych w artykule wypowiedziach o tzw. grupie wschodniej KPL daje się zauważyć niezrozumienie problematyki zawartej w obszernej literaturze przedmiotu, co można tłumaczyć jedynie niewiedzą. Wyciągnąć można wniosek, że Autorzy nie znają części literatury, nawet i tej, którą przywołują w tekście.

W naszej wypowiedzi postaramy się przedstawione wyżej krytyczne tezy uzasadnić. Przedstawione dalej uwagi będą odnosić się generalnie do poziomu źródłoznawczo-interpretacyjnego, pominiemy głębsze refleksje natury metodologicznej, te bowiem spowodowałyby nadmierne rozbudowanie tekstu. W naszej narracji, ilekroć pojawiają się podawane w nawiasach numery stron, tabel i rycin bez podawania publikacji, każdorazowo będą się odnosić do omawianego opracowania.

Zasięg grupy wschodniej KPL

Na stronie 191 (ryc. 2) pokazano zasięgi podstawowych grup terytorialnych KPL. Zasięg tzw. grupy wschodniej jest niezgodny z rzeczywistością badawczą. Wydaje się, że Autorzy tworząc tę mapę wykorzystali sugestie Konrada Jażdżewskiego z pracy z 1936 roku. Nie zauważyli, że w ciągu osiemdziesięciu lat od ukazania się tego ważnego opracowania nasza wiedza znacząco się zmieniła. K. Jażdżewski, wyznaczając północno-wschodni zasięg KPL, brał pod uwagę wszelkie, nawet pojedyncze znaleziska, nawiązujące do tej kultury. Jeśli przyjmujemy, że wyznaczając zasięg tej kultury Autorzy posłużyli się metodą K. Jażdżewskiego, to jest on zbyt mały, bowiem najdalsze północno-wschodnie znaleziska fragmentów ceramiki KPL znane są z terenów wschodniej Łotwy (Loze 1988). Przyjmując konsekwentnie takie rozumowanie, Autorzy północny zasięg kultury bodrogkereszturskiej winni przesunąć do wybrzeży Bałtyku.

Znacznie bardziej realną mapę zasięgu grupy wschodniej przedstawił Tadeusz Wiślański w pra-

cy wydanej blisko czterdzieści lat temu (Wiślański 1976, ryc. 2) czy w powszechnie znanym i dostępnym opracowaniu z 1979 r. (Wiślański 1979, ryc. 89). Zbliżony zasięg tej grupy można znaleźć w wielu późniejszych publikacjach. Wymienimy tu dwa nowsze opracowania książkowe: Marka Nowaka (2009, ryc. 79 i 80) i Stanisława Kukawki (2010, ryc. 14). Mapy zawarte w pierwszej książce Autorzy powinni znać, bowiem przywołują ją w swoim tekście. Drugiej książki niestety nie znają, co może dziwić, bowiem poruszono w niej zagadnienia związków ludności KPL ze znającymi ceramikę ugrupowaniami zbieracko-łowieskimi. Ponadto opublikowano tam długą serię oznaczeń radiowęglowych z obszarów północno-wschodniej rubieży KPL.

Dotychczasowe poglądy na genezę KPL

Rozumiemy, że wprowadzające części artykułu muszą być uogólnione, a podawane w nich treści winny mieć formę skrótową. Nie mogą jednak zawierać treści nieprawdziwych.

W krótkiej części zatytułowanej „Dotychczasowe poglądy na genezę i sposoby postrzegania KPL” (s. 191-192) zaprezentowano w wersji zgeneralizowanej „trzy główne nurty hipotez” (s. 191). W przypadku jednego z nich czytelnik dowiaduje się, że „trzecia teoria akcentuje silne związki genetyczne kultury pucharów lejkowatych z kulturą późnej ceramiki wstęgowej (KPCW) na Kujawach [...] Koncepcję tę wspierają argumenty dotyczące zbieżności pomiędzy wytwórczością ceramiczną i krzemieniarską KPCW a fazą sarnowską KPL” (s. 192). Autorzy powołują się na publikacje: Domańska, Koško 1974; Koško 1980; 1981; Czerniak, Koško 1993 oraz Domańska 1995. Możemy zapewnić, że w żadnym z przywołanych tekstów takiej hipotezy na genezę KPL nie ma. Spróbujemy skrótkowo przedstawić koncepcje, wyrażone przez badaczy neolitu Niżu Polskiego, które pojawiły się po obszernej syntezie KPL na ziemiach polskich, autorstwa T. Wiślańskiego (1979). Odwołamy się tu do najważniejszych, naszym zdaniem, publikacji książkowych.

1. Już w 1980 r. swą koncepcję procesu genezy KPL na Kujawach przedstawił Lech Czerniak. Przyjął on, że potencjał demograficzny tej kultury stanowiła zakulturowana część ludności mezolitycznej. Jej pojawienie się poprzedzone było okre-

sem koegzystencji części społeczności chojnicko-pieńkowskich i wstęgowych (KCWR) i w końcu ekspansją osadniczą ludności wstęgowej. Miało to wywołać określone przemiany w kontaktujących się systemach i uformowanie się na obrzeżach kujawskiej ekumeny wstęgowej właśnie KPL (Czeraniak 1980, 166).

2. W pracy opublikowanej rok później na interesujący nas temat wypowiedział się Aleksander Koško (1981). Według niego KPL ukształtowana została w efekcie adaptacji cech kultury rolniczo-hodowlanej przez lokalną ludność epimezolityczną. A. Koško uważał, że geneza rozwoju KPL jest ściśle powiązana z kręgiem społeczeństw wyrosłych z tradycji KCWR (Koško 1981, 13). Bezpośrednia inicjacja procesu kształtującego KPL miała być czytelna źródłowo poprzez powstanie „bielicoziemnych mikroregionów” osadnictwa KCWR. Konsekwencją takiego podejścia było przekonanie, że rozpoznane materiały typu sarnowskiego stanowią końcowy etap kształtowania się KPL. Przecedzać go miała hipotetyczna podfaza IA, charakteryzująca się w ceramice stylistyką pozbawioną pucharów, z przewodnią rolą waz i mis (Koško 1981, 15). Parawstęgowy model (tzn. KPL) w niżowym środowisku postmaglemoskim staje się bardziej przyswajalny od późnowstęgowego (KPCW). Wobec tego w różnych częściach Niżu w okresie 3700-3200 conv. b.c. kształtują się wtórne centra rozwoju KPL. Adaptacja parawstęgowego modelu kultury przez społeczeństwa kultury janisławickiej inicjuje proces rozwoju KPL w rejonach starowysoczyzn (Koško 1981, 16).

3. W 1991 i 1997 r. S. Kukawka zaprezentował hipotezę odrzucającą związki genetyczne KPL z mezolitem. Uwzględnił w tych pracach zgodność receptur technologicznych ceramiki ugrupowań lendzielsko-polgarskich z terenów Małopolski oraz ceramiki KPL z Niżu Polskiego oraz sygnalizowane przez innych badaczy czytelne ogólne nawiązania stylistyczne ceramiki wczesnych faz KPL do materiałów lendzielsko-polgarskich. Wskazał także na podobne nawiązania stylistyczne czytelne w krzemieniarstwie, wyrażane przez niektórych archeologów (m. in. Lech, Młynarczyk 1981; Małecka-Kukawka 1992; Domańska 1995). S. Kukawka uznał, że KPL mogła ukształtować się na południu Polski w drodze transformacji którejs z grup cyklu lendzielsko-polgarskiego – np. grupy malickiej (obecnie kultury malickiej) i w drodze migracji przenieść się na Niż Polski. Mogła też KPL ukształtować się

w strefie Niżu z odłamu ugrupowania późnowstęgowego, które migrowało na ten teren z Południa. Ten drugi wariant S. Kukawka uznał za bardziej prawdopodobny. W koncepcji tej południowa ludność kręgu lendzielsko-polgarskiego stanowić miała jeden z elementów substratu populacyjnego nowej kultury (Kukawka 1991, 168-169; 1997, 120-141).

4. W 1994 r. Lech Czerniak rezygnuje z koncepcji datowania początków KPL na Kujawach na przełom V i IV tysiąclecia conv. b.c. Akceptując oznaczenie radiowęglowe z Sarnowa, datuje początki KPL na około 4400 BC (3600 conv. b.c.). Uwzględniając argumenty dotyczące nawiązań południowych oraz prezentując dane, związane z osadnictwem KCWR i wczesnej KPCW, odrzuca hipotezę akulturacji lokalnych grup zbieracko-łowieckich (mezolitycznych). Według tego badacza „formowanie się KPL na Kujawach zaczęło się od procesu silnej dywergencji kulturowej lokalnych grup późnowstęgowych, który zachodził po zaniku KCWR kończąc się poprzez powstanie z jednej strony KPCW II z drugiej KPL I” (Czeraniak 1994, 128). Badacz ten odwołuje się przy tym do czytelnych od końca KCWR i we wczesnej KPCW dwukierunkowych oddziaływań: z jednej strony śląskich, z drugiej – małopolskich. Kształtowanie się kujawskiej enklawy KPL miałyby mieć związek z silniejszymi związkami z terenami Małopolski. Cytowany autor nie wyklucza tu jednak, że w rozprzestrzenianiu się KPL wiodącą rolę mogli odegrać niżowi zbieracze i łowcy (Czeraniak 1994, 125-128).

W nurt hipotez niemezolitycznej genezy KPL wpisują się także rozważania autorów, zajmujących się krzemieniarstwem KPL (m.in. Małecka-Kukawka 1992; Domańska 1995). W pracy, na którą powołują się Autorzy, L. Domańska napisała: „Na podstawie komponentu wstęgowego można natomiast przyjąć, iż krzemieniarstwo wczesnopucharowe Kujaw stanowi kontynuację krzemieniarstwa wstęgowego. Nie można jednak wskazać bezpośrednich poprzedników z kręgu niżowych ugrupowań wstęgowych dla tej wytwórczości. Cechą wspólną inwentarzy KCWR, KPCW I-III i KPL I-III jest półsurowiec wiórowy oraz ogólna struktura taksonomiczna grupy narzędzi. Do KCWR krzemieniarstwo wczesnopucharowe nawiązuje poprzez szczególną pozycję krzemienia czekoladowego w strukturze tych inwentarzy, z KPCW I-III łączy je szersze wykorzystanie w stosunku do KCWR surowców lokalnych, zaś z KPCW II-III wiąże inwentarze wczesnej KPL większe znaczenie

techniki luszczniowej, większa elastyczność grupy narzędzi i podobny model dystrybucji importów krzemienych wewnątrz tej grupy” (Domańska 1995, 170).

5. Odmianą koncepcję genezy KPL przedstawił Seweryn Rzepecki (2004). Zauważa on związki kujawskiej wczesnej KPL z oddziaływaniami małopolskimi (kultury malickiej). Sugeruje zarazem, że charakterystyczne dla wczesnej fazy KPL na Kujawach formy naczyń, ich chropowacenie, normy budownictwa, formy pochówków płaskich i megalitycznych stanowią elementy szerszego, eneolitycznego pakietu kulturowego, rozprzestrzeniające się z zachodniej Europy wśród społeczności rolniczo-hodowlanych, jak i zbieracko-łowieckich. Przywoływany autor wskazuje na ekspansywność społeczności najmłodszej fazy kultury rösseńskiej (4600/4550-4400 BC), co miało doprowadzić do zaistnienia równoleżnikowego układu więzi, łączącego skrajne obszary świata naddunajskiego, tj. Basen Paryski z międzyrzeczem Łaby i Soławy i dalej z Kujawami (Rzepecki 2004, 147-170). W efekcie tych więzi około 4400 lat BC elementy wspomnianego pakietu docierają na Kujawy, inicjując wykształcenie się lokalnej KPL (KPL-s1a = faza I KPL = faza sarnowska).

6. Pierwszym autorem stanowczo odrzucającym jednostkową datę z Sarnowa i zbliżoną, przyjętą spekulacyjnie (uznaniowo) datę z Łącka jest Marek Nowak (2009). Poddając krytycznej analizie dostępne datowania radiowęglowe z terenu Polski, badacz ten sugeruje, by najstarszy horyzont KPL datować na około 4000/3900 lat BC. Największe zagęszczenie rozpoznanych stanowisk dostrzega na Kujawach i ziemi chełmińskiej (pojedynczo na Pomorzu i Dolnym Śląsku; Nowak 2009, 261-350). Zauważa też, że możliwe jest istnienie wcześniejszych ośrodków krystalizacji tej kultury (obszar dolnośląski i być może środkowośląsko-soławski; Nowak 2009, 541). Skłania się zarazem do hipotezy o odmezolitycznej genezie KPL, choć raczej widziałby w kształtowaniu się tej kultury mieszany substrat ludnościowy (neolityczny oraz późnomezolityczny i/lub paraneolityczny).

Datowanie i rozumienie początków tzw. grupy wschodniej KPL

Odrzucenie przez Autorów dat z Sarnowa i Łącka można uznać za uzasadnione. Niesie ono

jednak istotne konsekwencje (Kukawka w druku). Pośród nich warto wymienić dwie najistotniejsze, które w omawianym przez nas tekście Autorzy winni uwzględnić.

Po pierwsze, odrzucić należałoby twierdzenie, że materiały typu sarnowskiego (fazy sarnowskiej = fazy I na Kujawach) są najstarszymi dla KPL na Niżu Polskim. Zasadniczo zrównać je winniśmy w czasie z zabytkami łączonymi do tej pory z kujawskimi fazami IIA i IIB. W świetle dostępnych datowań radiowęglowych można by wręcz sugerować, że zabytki z Sarnowa i Łącka wcale nie pochodzą z najstarszego horyzontu KPL, a ten reprezentują inne materiały, np. łączone z kujawską fazą IIB.

Po wtóre, odrzucić należałoby pogląd, że na obszarach tzw. grupy wschodniej najstarsze przypisywane jej stanowiska występują wyłącznie na terenach piaszczystych. Część z nich leży w strefach osadnictwa KCWR i KPCW, niekiedy w tych samych punktach terenowych. Przykładem może być tu stanowisko 43b w Boguszewie na ziemi chełmińskiej, gdzie zaobserwowano sekwencję kulturowo-chronologiczną KCWR → różne fazy KPCW → wczesna KPL.

Różnorodność stylistyczna najstarszych materiałów KPL na obszarach grupy wschodniej sugeruje znacznie większą złożoność genetyczną, niż chcieliby tego Autorzy. Podobny wniosek płynąć może z różnorodności najstarszej KPL, akcentując tu potencjalną trudność utrzymania sugestii o zbieracko-łowieckim trybie życia tych wspólnot.

Wskazać należy na nieścisłości chronologiczne początków grupy wschodniej KPL. Autorzy przyjęli ustalenia M. Nowaka (2009), określając jej początki na lata 4000/3900 BC. Zarazem, dzięki importom z tej grupy w „mezolitycznym” obiekcie 38 w Dąbkach uznali, że te początki mogą nieznacznie postarzyć. Dla fragmentu węgla drzewnych z tego obiektu uzyskano datę 5250±40 BP (Poz-49886; 4090±80 cal. BC). Przyjmując poprawność tego oznaczenia, należałoby przyjąć, że początki wschodniego, niżowego odłamu KPL są znacząco od niej starsze. Posługując się tym tokiem myślenia „importy” pucharowe winny reprezentować etap już w pełni ukształtowanej KPL. Należy zarazem zauważyć, że dla omawianej strefy (grupy wschodniej) istnieją daty wcześniejsze bądź zbliżone (pomijamy tu daty z Sarnowa i Łącka), np. z Boguszewa stan. 43b (5340±60; 5320±140; 5150±90 BP) czy Sasiczna stan. 2 (5360±90; 5265±80 BP)

(Kukawka 2010). Ceramika z obu wymienionych stanowisk jest zróżnicowana stylistycznie. W takim kontekście data z obiektu 38 z Dąbek nie zaskakuje. Dziwi natomiast brak wiedzy Autorów o tych datach z północno-wschodniej rubieży KPL, zwłaszcza że w swoim tekście przywołują prace wydane później, bo w 2011 i 2012 roku.

Znaleziska fragmentów naczyń grupy wschodniej w Dąbkach, występujących w kontekście znalezisk mezolitycznych jednoznacznie wskazują, że wytwory tej kultury na tym interesującym stanowisku pojawiają się później niż ukształtowanie się wschodniego, niżowego jej odłamu. Jednocześnie data dla „mezolitycznego” obiektu 38 wskazuje, że stwierdzona na tym stanowisku faza pucharowa musi być młodszą, zaś datowanie jej początków na około 4100 lat BC (tabela 1) jest nieuzasadnione. Szacowanie początków KPL w Dąbkach na przełom V/IV tysiąclecia BC, czyli na około 4000 lat BC (s. 194) wydaje się bardziej wiarygodne.

Ewolucja ostrodennej ceramiki „mezolitycznej” w kierunku pucharów lejkowatych na stanowisku w Dąbkach

Analiza wyników badań archeologicznych w Dąbkach skłoniła badaczy tego stanowiska do postawienia hipotezy o płynnym przejściu/ewolucji wytwórczości ceramicznej z lokalnej ostrodennej ceramiki „mezolitycznej” w kierunku pucharów lejkowatych. Jako argumenty przywołują oni: (1) określoną datami radiowęglowymi ciągłość osadniczą (ponad 50 dat), (2) występowanie „form przejściowych” o cechach ceramiki mezolitycznej i wczesnych pucharów w stylistyce grupy północnej KPL, (3) cechy technologiczne i techniczne wczesnych pucharów, (4) ewolucyjny związek formalny mezolitycznych naczyń ostrodennych i wczesnych pucharów, (5) kontynuację cech krzemieniarstwa oraz (6) fakt, że obszar grupy północnej był, z chronologicznego punktu widzenia, rejonem wyjściowym nowej stylistyki naczyń, która szybko rozprzestrzeniła się na Niżu Europejskim.

Ad. 1. Ciągłość osadnicza w świetle oznaczeń radiowęglowych

Argument 1 można osłabić probabilistycznym charakterem oznaczeń radiowęglowych, gdzie sprowadzanie ich do proponowanej przez autorów szczegółowości wydaje się mało uzasadnione. Do-

datkowo wskazać należy na indywidualny charakter każdego pomiaru oraz na możliwe różnice w wynikach, uzyskiwanych w różnych laboratoriach. Wystarczy sięgnąć do podstawowej i pouczającej literatury (np. Walanus, Goslar 2004), w której autorzy prezentują spektakularny przykład 12 oznaczeń wieku, wykonanych w trzech laboratoriach, dla jednego fragmentu Całunu Turyńskiego. Wszystkie daty dla tego jednego obiektu mieszczą się w przedziale od 795±65 BP do 591±30 BP, a więc w dwustu latach bez błędów standardowych. Po ich uwzględnieniu w zakresie 68% prawdopodobieństwa daty skrajne wydają się całkowicie rozbieżne (730-850 BP i 561-621 BP), a przecież datują jeden obiekt (Walanus, Goslar 2004, 82). Archeolodzy o takich uwarunkowaniach analiz radiowęglowych zbyt chętnie zapominają. Uwagi te dobrze odnoszą się do argumentu „6”, o czym dalej.

W przypadku stanowiska w Dąbkach pojawia się jeszcze jedna, bardzo istotna wątpliwość odnośnie do ciągłości osadnictwa. Autorzy, zarówno w tekście jak i na ryc. 11, wykazują odrębne strefy zasiedlenia stanowiska w okresie „mezolitycznym” i „pucharowym”. Fakt taki przeczy zakładanej ciągłości osadniczej, a – z perspektywy praktyki interpretacyjnej archeologii – wskazuje na inne, potencjalne możliwości. Po pierwsze, taki rozkład pozostałości osadniczych może być świadectwem współegzystencji dwóch różnych grup przez jakiś czas w obrębie wspólnego terytorium, co należałoby już na wstępie odrzucić, uwzględniając oznaczenia radiowęglowe. Alternatywą dla takiej interpretacji może być jedynie wniosek o nieciągłości osadnictwa i – co za tym idzie – stwierdzenie, że na stanowisku w Dąbkach tzw. fazy „mezolityczna” i „pucharowa” rozdzielone były interwałem czasowym. Przekonującym argumentem na rzecz ciągłości osadnictwa w tych strefach mogłyby być pozytywne wyniki metody składanek, zastosowanej z powodzeniem przez P. Papiernika (2013) i K. Płazę (2013) dla stanowiska Redecz Krukowy, jednak o posłużeniu się tą metodą Autorzy nie wspominają.

Ad. 2. Formy przejściowe w Dąbkach

W świetle oznaczeń radiowęglowych dla grupy północnej KPL i fazy „pucharowej” w Dąbkach, mało zrozumiałe jest nazywanie form naczyń synkretycznych/hybrydowych, łączących cechy ceramiki lokalnego mezolitu i KPL, „przejściowymi”. Należy podkreślić, że chodzi tu o „mezolityczne”

formy rynienek (lampek), nie występujących w fazie „pucharowej” czy w najstarszym etapie rozwoju grupy północnej KPL. Bardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza, traktująca formy synkretyczne jako powstałe w efekcie oddziaływań/związków lokalnej ludności „mezolitycznej” z już ukształtowaną grupą północną KPL. W takim ujęciu uznać możemy co najwyżej, że zbieracze i łowcy z Dąbek ulegali procesom akulturacyjnym ze strony już ukształtowanej na zachodzie KPL. Wymowę tych tzw. materiałów przejściowych traktować można analogicznie jak wskazane w tabeli 1 tzw. importy, sugerujące długotrwałe i wielorakie związki ze światem neolitycznym.

Ad. 3. Cechy technologiczne i techniczne wczesnych pucharów

Autorzy sugerują, że pewne cechy technologiczne (domieszki schudzające masę ceramiczną) i techniczne (technika lepienia naczyń) wczesnych pucharów mają nawiązania lokalne. Inne cechy (formy pucharów i ich zdobienia, ale i cechy technologiczne) są tożsame z grupą północną KPL. Także ten argument wskazuje raczej na akulturacyjny charakter przemian południowo bałtyckich ceramicznych grup „mezolitycznych”, ulegających wpływom ukształtowanej już grupy północnej KPL i ich przemianę w kierunku tej archeologicznie wyróżnianej kultury. Niewątpliwie nie doszło do tego w zbadanej strefie stanowiska w Dąbkach (por. wcześniejsze uwagi). Jego mezolityczni mieszkańcy, używający ceramiki trudnej do jednoznacznego archeologicznego przyporządkowania kulturowego, nie mogli stanowić samowystarczalnej populacji (choćby ze względów biologicznych). Byli częścią większej grupy zamieszkującej wiele miejsc, a stanowisko w Dąbkach jest tylko jednym z nich.

Ad. 4. „Mezolityczne” naczynia ostrodenne a wczesne puchary

W omawianym artykule znajdujemy sugestie o formalnym związku „mezolitycznych” naczyń ostrodennych i wczesnych pucharów grupy północnej KPL. Autorzy wręcz sugerują ewolucję od naczynia ostrodenne do pucharu (także w Dąbkach, s. 207). Wymowa tego argumentu jest słaba, wynika to z oczywistego faktu, że wyróżnianie tzw. kultur archeologicznych w neolicie (ale i później) oparte było na wyraźnych (zauważanych przez archeologów) odrębnościach w wytwarzaniu naczyń ceramicznych, zwłaszcza ich form. To właśnie ty-

pologia form naczyń pozwoliła na wydzielenie w Dąbkach dwóch zasadniczych faz zasiedlenia. Warto zauważyć, że podobieństwa naczyń kultury Ertebølle czy „mezolitycznych” z Dąbek do pucharów lejkowatych (np. ryc. 6 i 12) dotyczą wyłącznie „esowatego” profilu. Różnice są znaczące i nie ograniczają się wyłącznie do charakterystyki dna (ostrodenne i płaskodenne). Wzorców dla owej „esowatości” znaleźć można w zbyt wielu zjawiskach ceramicznych, by można było uznać, że jedynie w grupie północnej widać ewolucję od lokalnych form ostrodennych. Ewentualne „podobieństwa” formalne (uznawane przez archeologów) mogą wynikać z akulturacyjnego charakteru genezy grupy północnej KPL. Być może zbyt pochopnie uznano niegdyś (ale i aktualnie) północnoniemieckie czy duńskie formy pucharów za bezwzględnie najstarsze w obrębie archeologicznie wydzielonej KPL (co było efektem przyjęcia ogólniejszej wizji neolityzacji, ukształtowanej pod wpływem V. G. Childe’a). Odwołamy tu czytelników do naszych wcześniejszych uwag odnośnie do chronologii tzw. grupy wschodniej KPL, w której to we wczesnym etapie występują bardziej zróżnicowane formalnie puchary. Ponadto, w przeciwieństwie do stanowiska w Dąbkach, w grupie wschodniej obserwujemy znacząco większe zróżnicowanie form naczyń (talerze, flaszki z kryzą, misy, amfory, naczynia wazowate i workowate).

Ad. 5. Kontynuacja cech krzemieniarstwa

Badacze Dąbek stwierdzają, że: „Wytwórczość krzemienna społeczności wczesnopucharowych kontynuuje sposoby obróbki krzemienia typowe dla okresu późnomezolitycznego. Zauważyć można jedynie dwa elementy różnicujące, a mianowicie wzrost udziału techniki łuszczeniowej oraz pojawienie się krzemiennych siekier gładzonych” (s. 202). Choć to interesujące spostrzeżenie nie dotyczy bezpośrednio rozwoju ceramiki, to jednak wpisuje się w narrację dowodzącą „ewolucji” kultury Ertebølle i „mezolitu” w Dąbkach w kierunku KPL. Problem w tym, że „ewolucję” wytwórczości krzemieniarskiej, głoszoną przez Autorów, czytelnik musi przyjąć „na wiarę”, bowiem nie przedstawiono żadnych przekonujących danych, wynikających z rzetelnej publikacji danych źródłowych. Nie przedstawiono wyników analiz materiałów krzemiennych, pochodzących ze strefy pucharowej i ich porównania z materiałami z innych stref stanowiska (z badań 2010-2012, ryc. 11). Ponieważ, jak

dowiadujemy się z innej publikacji (Sobkowiak-Tabaka 2011, 23-46), podstawowym surowcem był krzemień narzutowy odmiany pomorskiej, to sam charakter tego otoczkowego surowca sprawia, że inwentarze wyglądają po prostu podobnie. Czy ten fakt dowodzi ewolucji wytwórczości krzemieniarskiej? O złożonych problemach interpretacji materiałów krzemiennych, o ich „mezolityczności” czy „neolityczności” w zależności od przyjmowanych poglądów, pouczająco napisał ćwierć wieku temu J. Lech (1988; 1989).

Według Autorów, ewolucja krzemieniarstwa, wraz z kilkoma innymi obserwacjami źródłowymi, jednoznacznie wskazuje na udział populacji kultury Ertebølle w kształtowaniu się grupy północnej KPL. Zauważmy, że tak widziana, prosta, ewolucyjna kontynuacja (mezolit→KPL) w wytwórczości krzemiennej grupy wschodniej KPL nie jest dzisiaj powszechnie akceptowana.

Ad. 6. Obszar grupy północnej rejonem wyjściowym nowej stylistyki naczyń

O tym problemie pisaliśmy wcześniej sugerując, że początki grupy północnej i wschodniej KPL, z perspektywy oznaczeń radiowęglowych, były zbliżone. Omawiając punkt 1, wskazaliśmy na obiektywne trudności określenia, który z rejonów był starszy, czy też być może było to zjawisko względnie synchroniczne.

Geneza grupy wschodniej KPL

W podsumowaniu omawianego przez nas artykułu znajdujemy następujące stwierdzenie: „Obszar grupy północnej był więc rejonem wyjściowym nowej stylistyki naczyń, która szybko rozprzestrzeniła się na Niżu Europejskim” (s. 207). W kolejnym zdaniu pojawia się sugestia, podana nie wprost, kogo ten proces „rozprzestrzeniania” dotyczył. Autorzy wskazują, że: „W całym zasięgu KPL brak dowodów wskazujących na pojawienie się rolnictwa przed początkiem 4 tysiąclecia cal. BC” (s. 207). Wczytując się w sens tego stwierdzenia można wywnioskować, że – zdaniem Autorów – przed początkiem IV tysiąclecia BC KPL występuje wyłącznie na obszarze grupy północnej, co w myśl aktualnej wiedzy brzmi absurdalnie. Odwołanie się przy tym zdaniu do poglądów M. Nowaka (2009) ma wskazywać, że procesowi „pucharzacji” północnej na Niżu Polskim podle-

gały społeczności mezolityczne. Tego rodzaju akulturacja społeczności neolitycznych winna bowiem sugerować gospodarke wytwórczą, a nie jej brak. Sądząc z zaprezentowanej na s. 10 mapy (ryc. 1), byłyby to społeczności postmaglemoskie i ewentualnie kultury janisławickiej.

Po odrzuceniu daty sarnowskiej, tracąc na znaczeniu wyniki analizy pyłkowej z warstw kulturowych z Sarnowa (Dąbrowski 1971). Zatem pozostaje niewiele przesłanek natury „gospodarczej”. Biorąc pod uwagę najstarsze stanowiska KPL, rzeczywiście wprost nie można udowodnić występowania gospodarki wytwórczej, ale nie można jej też wykluczyć. Wynika to z lokalizacji większości wczesnych stanowisk na obszarach piaszkowych oraz częstej ich wielokulturowości (np. przywoływane już stanowisko w Boguszewie). W Dąbkach o braku bądź istnieniu rolnictwa wnioskować można na podstawie badań palinologicznych. Choć na obszarze tzw. grupy wschodniej KPL profili palinologicznych wykonano wiele (por. ostatnio Norzyński 2013), to wymowa uzyskanych danych nie jest jednoznaczna. Wynika to z faktu bliskości wczesnych stanowisk KPL i KPCW (grupy brzeskokujawskiej). I choć wyraźnie czytelna jest ciągłość zachowań rolniczych, to nie ma możliwości jednoznacznego przyporządkowania kulturowego tych pozytywnych wyników.

Istnieje jednak kilka pośrednich przesłanek, sugerujących rolniczy charakter KPL od samych jej początków. Przypomnimy tu wymienioną już wielośrodowiskowość osadniczą wczesnej KPL – tu choćby przykład stanowiska w Boguszewie z następnym zasiedleniem KPCW – wczesne KPL. Dla stanowiska tego z przyczyn oczywistych (niemożliwość jednoznacznego przyporządkowania kulturowego odkrytych materiałów krzemiennych) nie wykonano analiz traseologicznych zabytków z tego surowca. Ale w materiałach krzemiennych pozyskanych z „piaskowego” stanowiska 9 w Osieku nad Wisłą (Kotlina Toruńska), młodszego wprawdzie w wymowie dat radiowęglowych (Kukawka 2010), lecz zbliżonego stylistycznie do ceramiki z Boguszewa, zidentyfikowano wkładkę sierpa do zbóż, wykonaną z wióra z ułamaną częścią wierzchołkową z krzemienia czekoladowego (Małeczka-Kukawka 2001, 20, 104). Przesłanek na rzecz gospodarki wytwórczej czy może lepiej – przemawiających za substratem neolitycznym w genezie KPL dostarczają również ustalenia dotyczące wytwarzania ceramiki oraz charakterystyki krzemieniarstwa w po-

czątkach grupy wschodniej KPL (o czym w dalszej części tekstu).

Problem ugrupowań zbieracko-łowieckich u schyłku V tysiąclecia BC na Niżu Polskim

Hipoteza o rozprzestrzenieniu się KPL z grupy północnej na inne obszary Niżu Europejskiego i sugestia, że uczestniczyły w tym lokalne wspólnoty mezolityczne wymagałyby od Autorów głębszych uzasadnień. Samo domniemanie o pierwszeństwie chronologicznym formy pucharu lejkowatego w grupie północnej nie wystarczy, zwłaszcza wobec nierzetelnej analizy dostępnych oznaczeń radiowęglowych, o czym napisaliśmy wcześniej. Z perspektywy dotychczasowego rozpoznania tzw. grupy wschodniej należałoby przeprowadzić dyskusję nad kilkoma innymi zagadnieniami natury źródłoznawczej.

1. W kontekście proponowanej przez Autorów koncepcji, w pierwszej kolejności należałoby rozważyć możliwość funkcjonowania społeczności mezolitycznych w końcu V tysiąclecia BC na obszarach kształtującej się grupy wschodniej KPL. Stan rozpoznania późnego „czystego” (tj. bezceramicznego) mezolitu na ziemiach polskich jest wysoce niezadowolający. Funkcjonowanie jego w okresie kształtowania się KPL, przyjmowane przez niektórych badaczy, jest w dużej mierze spekulacyjne, wynikające bardziej z przyjmowanego przekonania o odmezolitycznej genezie tej nowej kultury, niż z wiarygodnych danych empirycznych. Tymczasem, przyjmując za Autorami zbieracko-łowiecki charakter bytowania ludności najstarszej fazy KPL, należałoby przyjąć także istnienie u schyłku okresu atlantyckiego znaczącej liczebnie populacji mezolitycznej. Wielkość tej populacji szacować winniśmy przez pryzmat gwarancji trwania biologicznego najstarszej KPL. Na poziomie źródłoznawczym powinno się to przejawiać licznymi mezolitycznymi stanowiskami archeologicznymi z ostatniej ćwierci V tysiąclecia BC. Z perspektywy najlepiej rozpoznanych regionów najstarszego osadnictwa KPL (Kujawy i ziemia chełmińska) wiedzy o istnieniu takich stanowisk nie posiadamy wcale (po prostu ich nie ma). Natomiast stanowiska wczesnej KPL są w tych regionach liczne – mowa tu o zrównanych czasowo stanowiskach, wiązanych do tej pory z kujawskimi fazami I, IIA i IIB. Analizując rozwa-

żania M. Nowaka na ten temat, stwierdzić należy, że i w innych regionach istnienie mezolitu w oczekiwanym czasie jest bardziej życzeniowe niż wynikałoby to z danych źródłowych (Nowak 2009, 211-248).

Wypowiadając opinie o późnym mezolocie, należy zwrócić uwagę na specyficzne stanowiska, łączone z grupami zbieracko-łowieckimi, mianowicie subneolitycznymi (paraneolitycznymi). Należy do nich także stanowisko w Dąbkach, choć archeolodzy je badający konsekwentnie określają pochodzące z niego zabytki „przedpucharowe” jako mezolityczne.

Pomijając zamieszanie nomenklaturowe (por. Kukawka 2010, 14-22), należy podkreślić, że najistotniejszym elementem – z archeologicznego punktu widzenia – jest występowanie specyficznej ceramiki, w swej charakterystyce odmiennej od tej, przypisywanej kulturom neolitycznym (rolniczo-hodowlanym). Zauważyć należy, że pewne grupy, określane jako subneolityczne, na ziemiach polskich miały przetrwać do początków epoki brązu, co zauważył już Aleksander Gardawski (1958), a po nim wielu innych badaczy (np. Kempisty 1973; Jóźwiak 2003).

Pomijając strefę litoralną Bałtyku (w strefie polskiego Pomorza Środkowego i Zachodniego), na Niżu Polskim znaleziska subneolityczne wiązane są z trzema zasadniczymi kulturami archeologicznymi: kulturą Narva, kulturą ceramiki grzebykowej i kulturą niemeńską. Czy ludność którejś z nich uczestniczyła w kształtowaniu się wschodniego, niżowego odłamu KPL? W zgodzie z bieżącą wiedzą źródłową nic na to nie wskazuje.

Co prawda ludność kultury Narva (kręgu kultury Narva) odcisnęła swoje piętno na kształtowaniu się specyfiki KPL na jej północno-wschodnich rubieżach (grupa chełmińska i grupa mątewska, por. Kukawka 1991; 1997; 2010). Nie stanowiła jednak substratu populacyjnego w procesie kształtowania się KPL (Kukawka 2010).

Z kolei zabytki wiązane z kulturą ceramiki grzebykowej w obrębie ekumeny KPL na Niżu Polskim są nieliczne i – w świetle bieżącej wiedzy – młodsze od najstarszych, początkowych faz KPL. Można je zatem wykluczyć z naszych rozważań.

Pozostają populacje wiązane z kulturą niemeńską. Choć i to zjawisko jest nadal słabo rozpoznane, to z perspektywy nawiązań do kultur neolitycznych, możemy podać kilka sugestii odnoszących się do jego chronologii i potencjalnych możliwości udzia-

łu w kształtowaniu się grupy wschodniej KPL. Materiały najstarszej fazy tej kultury (faza Dubiczaj = kultura prypecko-niemeńska) mogłyby być wcześniejsze od początków KPL. W Polsce zidentyfikowano je poza wschodnią rubieżą KPL (Kempisty 1973; Kempisty, Sulgostowska 1976; 1991; Sulgostowska 1978; Józwiak 2003). Jeśli populacja tej kultury miałaby uczestniczyć w kształtowaniu się KPL, to proces ten winien następować z dala od Dąbek, na terenach Polski północno-wschodniej. W świetle bieżącego rozpoznania archeologicznego, nic na to nie wskazuje. Materiały młodszych faz kultury niemeńskiej występują na wielu stanowiskach Mazowsza i Podlasia (Kempisty 1973), ale i na innych terenach, m.in. międzyrzecza Wisły i Odry (Józwiak 2003) czy Śląska (Kulczycka-Leciejewiczowa 1993). Pojawiają się one jeszcze dalej, poza zachodnimi granicami Polski. A. Gardawski zbliżone materiały określił jako kulturę „dniewprowsko-łabiańska” (1958). Na naszych terenach materiały ceramiczne mają charakter synkretyczny, łączą w sobie cechy klasycznej kultury niemeńskiej (znanej m.in. z terenów północno-zachodniej Białorusi) oraz różnych kultur neolitu i początków epoki brązu (materiały typu Linin wg E. Kempisty, 1973 czy też horyzonty linińskie według propozycji B. Józwiaka z 2003). Kłopot w tym, że początek tego zjawiska, słabo udokumentowany datowaniami radiowęglowymi, odnoszony jest do okresu po pojawieniu się KPL. Tak więc to nie ludność tej kultury ulegała procesowi „pucharyzacji” idącej z kierunku północnego, z grupy północnej KPL.

Wobec tych uwag można zadać pytanie, czy rozprzestrzenienie późnoneolitycznych i wczesnobrązowych stanowisk z ceramiką o cechach subneolitycznych może świadczyć o przetrwaniu mezolitu na rozległych obszarach niżowej ekumeny KPL przynajmniej do schyłku neolitu? Rozkład ilościowy zidentyfikowanych stanowisk/znaleźsk wiązanych z subneolitem niemeńskim wskazuje raczej na późną penetrację ze wschodu na zachód i to głównie u schyłku neolitu bądź nawet w początkach epoki brązu.

2. Krzemieniarstwo w początkach grupy wschodniej KPL

Pozostając po części przy problematyce populacyjnego substratu mezolitycznego (zbieracko-łowieckiego) w genezie wschodniej grupy KPL, należy zastanowić się nad charakterystyką krzemieni, pochodzących z najstarszych stanowisk z nią zwią-

zanych. Akceptując koncepcję A. Czekań-Zastawny, J. Kabacińskiego i T. Terbergera, należałoby się spodziewać, że wczesna KPL powinna kontynuować wcześniejsze tradycje lokalnego, niżowego mezolitu bądź tradycje grupy północnej KPL. Tymczasem badacze krzemieniarstwa wczesnopucharowego takich nawiązań nie znajdują (m.in. Lech, Młynarczyk 1981; Małecka-Kukawka 1992; Domańska 1995; pomijamy poglądy B. Balcera, opublikowane w 1983 r., skomentowane przez J. Lecha w artykułach z 1988 i 1989 r. Złożoną problematykę badań krzemieniarstwa neolitycznego, zwłaszcza w kontekście genezy kultur neolitycznych, poruszoną w pracach J. Lecha sprzed ćwierćwiecza należy traktować jako ważny głos w refleksji nad podstawami teoretycznymi i metodologicznymi tych studiów. Wydaje się, że Autorzy opracowania z Dąbek nie uznali za stosowne sięganie do tak „starej” literatury.). Przywołani autorzy opracowań krzemieniarstwa wczesnopucharowego widzą ewidentne nawiązania do cech wytwórczości krzemiennej wcześniejszych kultur kręgu naddunajskiego (KCWR i ugrupowań postlinearnych Polski południowej). W dużym uproszczeniu podobieństwa te dotyczą wykorzystywania krzemienia czekoladowego, cech technicznych i morfologicznych pozyskiwanego półsurowca oraz narzędzi.

Należy jeszcze wskazać na dwa istotne spostrzeżenia źródłoznawcze. W polskich materiałach wczesnopucharowych nie stwierdzono występowania typowych zbrojników mezolitycznych (ani debitażu z ich produkcji), co przy rzekomej kontynuacji zbieractwa i łowiectwa (= braku rolnictwa) wydaje się dziwne. Jedyne wyjątki stanowią sporadycznie znajdowane trapezy, które jednak nie mogą być choćby dostatecznym argumentem na mezolityczny charakter krzemieniarstwa wczesnopucharowego. W dużej mierze mogą stanowić element pakietu neolitycznego (naddunajskiego, por. w tej sprawie Lech 1989, 55-125). Żałować należy, że M. Nowak (2009), lansując koncepcję o istotnym udziale populacyjnym ludności mezolitycznej w genezie KPL, poddaje drobiazgowej analizie krzemieniarstwo mezolityczne, natomiast krzemieniarstwo wczesnopucharowemu nie poświęca ani słowa.

Badacze Dąbek wskazują, że na tym stanowisku: „Wytwórczość krzemienista społeczności wczesnopucharowych kontynuuje sposoby obróbki krzemienia typowe dla okresu późnomezolitycznego. Zauważyć można jedynie dwa elementy

różnicujące, a mianowicie wzrost udziału techniki łuszczeniowej oraz pojawienie się krzemienych siekier gładzonych” (s. 202). Pominiemy złożoną problematykę „łuszczeniową”, nurtującą badaczy krzemieniarnictwa od czasów S. Krukowskiego, a zatrzymamy się na tej drugiej kategorii zabytków. Na temat krzemieni odkrytych w kontekstach wczesnopucharowych (chodzi o zrównane w czasie stanowiska nawiązujące do kujawskich faz I, IIA i IIB) opublikowano wiele opracowań. W żadnym z nich nie znajdziemy informacji o występowaniu siekier krzemienych czy o odłupkach odbitych z tych siekier. Spostrzeżenie to potwierdzają dane z najlepiej nam znanych stanowisk z ziemi chełmińskiej. Z dostępnych danych źródłowych wynika, że krzemienne siekiery gładzone w grupie wschodniej KPL są zjawiskiem późnym. Nie mogły zatem pojawić się w efekcie „pucharyzacji” z północnej grupy KPL. Jednocześnie brak tej kategorii zabytków wpisuje się w charakterystykę krzemieniarnictwa ugrupowań linearnych i postlinearnych (kręgu naddunajskiego). Jedno wydaje się pewne: w grupie wschodniej KPL formy gładzonych siekier krzemienych nie da się dziś łączyć z mezolitycznymi ciosakami, lecz raczej z grupami już użytkującymi ten rodzaj narzędzi, bez względu na to, gdzie poszukiwać ich prototypów.

3. Formy naczyń w początkach grup północnej i wschodniej KPL

Przyjmując kierunek rozprzestrzenienia się KPL, lansowany przez badaczy Dąbek oraz przyjmowany przez nich zbieracko-łowiecki (mezolityczny) substrat ludnościowy grupy wschodniej, rozwiązać należy dwa kolejne problemy źródłoznawcze. Dotyczą one ceramiki, która pod wpływem oddziaływań grupy północnej miała by upowszechnić się wśród niżowych społeczności mezolitycznych, powodując ukształtowanie się tzw. grupy wschodniej. Omówimy w tym punkcie pierwszy z nich.

Jeśli dobrze zrozumieliśmy autorów tekstu o Dąbkach, to w fazie „mezolitycznej” występują tam dwie zasadnicze formy naczyń: ostrodenne „esowate”, które mają być prototypami pucharów lejkowatych oraz rynienkowate (tzw. lampki), zaś w fazie „pucharowej” wyłącznie puchary lejkowate. Ta forma, choć zróżnicowana (ryc. 9, górna część prezentująca główne typy wczesnych pucharów grupy północnej) ma być jedyną, charakteryzującą wczesną fazę KPL grupy północnej. Wobec lan-

sowanej koncepcji dziwić musi fakt, że wszystkie liczniejsze zbiory fragmentów ceramiki wczesnej KPL grupy wschodniej reprezentują znacznie bardziej złożony zestaw form naczyń: obok zróżnicowanych pucharów (często znacznie odbiegających od typowych dla grupy północnej), występują talerze, fiasze z kryzą, misy, amfory, naczynia wazowate czy workowate. Ich pierwowzory, bezsprzecznie trudne do identyfikacji – w myśl dotychczasowej wiedzy źródłowej – nie mogą mieć związku z grupą północną KPL. W naszym przekonaniu tak znaczne zróżnicowanie form naczyń bardziej odpowiada inwencji ludów neolitycznych, łączonych z tradycją bałkańsko-naddunajską.

4. Cechy technologiczne ceramiki z początków grup wschodniej i północnej KPL

Obok pytania o powody znacznego zróżnicowania form naczyń w najstarszej fazie grupy wschodniej względem północnej należałoby zadać jeszcze jedno, może nawet istotniejsze. Chodzi mianowicie o przyczynę, dla której pozostające pod wpływem grupy północnej populacje zbieracko-łowieckie nie przyswajają w ogóle receptur wytwarzania naczyń, stosowanych w tej grupie. Dotyczy to zarówno techniki lepienia naczyń (np. typowego dla północy formowania den), ale i znaczących odmienności stosowania domieszek schudzających masę ceramiczną. Dla grupy północnej i stanowiska w Dąbkach typowa jest domieszka granitu (s. 200). Natomiast dla grupy wschodniej KPL najbardziej typową jest domieszka tłuczni ceramicznego i brak domieszek tłuczni skalnego. Autorzy tę różnicę dostrzegają, pisząc o importach ceramicznych z grupy wschodniej na stanowisku w Dąbkach. Nie pokusili się jednak o wytłumaczenie jej w ramach proponowanej koncepcji, w myśl której nowa stylistyka naczyń (pucharów lejkowatych) pojawiła się w grupie północnej i „szybko rozprzestrzeniła się na Niżu Europejskim” (s. 207) i to w dodatku wśród społeczności zbieracko-łowieckich. Domieszka tłuczni ceramicznego pojawia się już w ceramice KCWR. Zapewne ta cecha technologiczna była jednym ze źródłowych argumentów w koncepcji wiązania początków KPL z tradycją tej kultury, którą wyraził A. Koško (1981). Istotniejsze, wobec odrzucenia daty sarnowskiej, jest powszechne stosowanie takiej domieszki w ugrupowaniach kręgu lendzielsko-półgąrskiego Polski południowej, w tym w kulturze malickiej (Czerniak 1989; Kukawka 1991; Kadrow 1996). Jeśli w rozważaniach genetycznych odrzu-

cimy ten argument, to konsekwentnie powinniśmy pominąć argument badaczy Dąbek, dotyczący zbieżności technologicznej (i jakiegokolwiek innej) materiałów fazy „mezolitycznej” z fazą „pucharową” na omawianym stanowisku.

Zdobnictwo naczyń we wczesnych fazach grup północnej i wschodniej KPL

Autorzy analizowanego tekstu z dużą łatwością argumentują przechodzenie formalne i technologiczne naczyń ostrodennych ku pucharom lejkowatym. Pomijają przy tym zdobnictwo naczyń, które w okresie przedpucharowym i wczesnopucharowym jest istotnie odmienne. Tu znowu, podobnie jak w zakresie form naczyń, w grupie wschodniej rejestrujemy znacząco większe zróżnicowanie w elementach i wątkach zdobniczych. Zarazem ubóstwo zdobień, charakterystyczne dla obu grup, nawiązuje do późnych faz rozwoju ugrupowań postlinearnych. Nawet odrzucając taką linię

dociekań genetycznych, od badaczy Dąbek należałoby oczekiwać wyjaśnień w zakresie kontekstu przemian kulturowych w Europie Północnej, co zadeklarowali w tytule artykułu.

Zamiast podsumowania

W przedstawionym tekście zaprezentowaliśmy najważniejsze, naszym zdaniem, uwagi krytyczne wobec artykułu autorstwa A. Czekaj-Zastawny, J. Kabacińskiego i T. Tebergera. Nie można wykluczyć, że część z nich wynika z naszego niezrozumienia intencji Autorów czy też nadmiernej skrótowości prezentowanych treści. Jesteśmy jednak przekonani, że badacze neolitu Niżu Polskiego te ułomności, wskazane przez nas, bądź inne, o których nie napisaliśmy, wychwyca bez problemów. Dotyczy to nie tylko omówionego przez nas artykułu z 61 tomu „Przeglądu Archeologicznego”, ale i innych publikacji dotyczących Dąbek.

BIBLIOGRAFIA

- Balcer B. 1983. *Wytwórczość narzędzi krzemienych w neolicie ziem Polski*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Czerniak L. 1980. *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*. Poznań.
- Czerniak L. 1989. Teoretyczne problemy archeologicznej systematyki kulturowej. Przykład badań nad zróżnicowaniem cech technologicznych ceramiki kultur z kręgu naddunajskich. (W:) A. Cofta-Broniewska (red.), *Kujawskie przyczynki do badań nad neolitem Europy*. Inowrocław, 33-76.
- Czerniak L. 1994. *Wczesny i środkowy okres neolitu na Kujawach. 5400-3650 p.n.e.* Poznań.
- Czerniak L., Koško A. 1993. *Z badań nad genezą rozwoju i systematyką kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*. Poznań.
- Dąbrowski M.J. 1971. Analiza pyłkowa warstw kulturowych z Sarnowa, pow. Włocławek. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 18, 147-164.
- Domańska L. 1995. *Geneza krzemieniarstwa kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*. Łódź.
- Domańska L., Koško A. 1974. Z badań nad charakterem więzi kulturowej stref pojezierno-nadmorskiej i wielkodolinnej Niżu międzyrzecza Odry i Wisły w dobie początków neolityzacji. *Studia Archaeologica Pomeranica*. Koszalin, 23-52.
- Gardawski A. 1958. Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej” w Polsce. *Wiadomości Archeologiczne* 25, z. 4, 287-313.
- Jazdzewski K. 1936. *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*. Poznań.
- Kulczycka-Leciejewiczowa A. 1993. *Osadnictwo neolityczne w Polsce południowo-zachodniej. Próba zarysu organizacji przestrzennej*. Wrocław.
- Józwiak B. 2003. *Spółeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Poznań.
- Kadrow S. 1996. Faza rzeszowska kultury malickiej. (W:) J.K. Kozłowski (red.), *Kultura malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północnej części środkowej Europy*. Kraków, 51-70.
- Kempisty E. 1973. Kultura ceramiki „grzebykowo-dołkowej” na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne* 38, z. 1, 3-76.
- Kempisty E., Sulgostowska Z. 1976. Pierwsza osada neolityczna z ceramiką typu Dubiczaj w północno-wschodniej Polsce. *Wiadomości Archeologiczne* 41, z. 1, 305-324.

- Kempisty E., Sulgostowska Z. 1991. *Osadnictwo paleolityczne, mezolityczne i paraneolityczne w Woźnej Wsi, woj. łomżyńskie*. Warszawa.
- Koško A. 1980. The position of Funnel Beaker Culture in the Lowland model of Neolithisation. (W:) J.K. Kozłowski, J. Machnik (red.), *Problèmes de la Néolithisation dans Certaines Régions de l'Europe*. Wrocław, 123-138
- Koško A. 1981. *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątewska*. Poznań.
- Kukawka S. 1991. *Kultura pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej w świetle źródeł ceramicznych*. Toruń.
- Kukawka S. 1997. *Na rubieży środkowoeuropejskiego świata wczesnorolniczego. Społeczności ziemi chełmińskiej w IV tysiącleciu p.n.e.* Toruń.
- Kukawka S. 2010. *Subneolit północno-wschodnioeuropejski na Niżu Polskim*. Toruń.
- Kukawka S. w druku. Początki kultury pucharów lejkowatych na Niżu Polskim. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 20.
- Lech J. 1988. O rewolucji neolitycznej i krzemieniarstwie. Część I: Wokół metody. *Archeologia Polski* 33, z. 2, 273-345.
- Lech J. 1989. O rewolucji neolitycznej i krzemieniarstwie. Część II: Wokół neolityzacji dorzeczy Wisły i Odry. *Archeologia Polski* 34, z. 1, 55-125.
- Lech J., Młynarczyk H. 1981. Uwagi o krzemieniarstwie społeczności wstęgowych i wspólnot kultury pucharów lejkowatych. Próba konfrontacji. (W:) T. Wiślański (red.), *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce (studia i materiały)*. Poznań, 11-36.
- Loze I.A. (Лозе И.А.) 1988. *Поселения каменного века лубанской низины. Мезолит, ранний и средний неолит*, Riga.
- Małecka-Kukawka J. 1992. *Krzemieniarstwo społeczności wczesnorolniczych ziemi chełmińskiej (2 połowa VI - IV tysiąclecie p.n.e.)*. Toruń.
- Małecka-Kukawka J. 2001. *Między formą a funkcją. Tra-seologia neolitycznych zabytków krzemienianych z ziemi chełmińskiej*. Toruń.
- Noryśkiewicz A. 2013. *Historia roślinności i osadnictwa ziemi chełmińskiej w późnym holocenie. Studium paleontologiczne*. Toruń.
- Nowak M. 2009. *Drugi etap neolityzacji ziem polskich*. Kraków.
- Papiernik P. 2013. Zagospodarowanie przestrzeni w młodszej epoce kamienia na stanowisku nr 20 w Redczu Krukowym (gm. Brześć Kujawski, woj. kujawsko-pomorskie) w świetle metody składanek. Książka streszczeń oraz referat wygłoszony podczas 10. Warsztatów Krzemieniarskich SKAM, 23-25 października 2013. Toruń, 40.
- Płaza D. 2013. Zagospodarowanie przestrzeni w środkowej epoce kamienia na stanowisku nr 20 w Redczu Krukowym (gm. Brześć Kujawski, woj. kujawsko-pomorskie) w świetle metody składanek. Książka streszczeń oraz referat wygłoszony podczas 10. Warsztatów Krzemieniarskich SKAM, 23-25 października 2013. Toruń, 41.
- Rzepecki S. 2004. *Społeczności środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*. Poznań.
- Sobkowiak-Tabaka I. 2011. Późnomezolityczne i wczesno-neolityczne osadnictwo na stanowisku nr 9 w Dąbkach w świetle wytwórczości krzemieniarskiej. (W:) Fudziński M., Paner H. (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza, Vol. I. Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*. Gdańsk, 24-48.
- Sulgostowska Z. 1978. Augustów-Wójtowskie Włoki, woj. suwalskie. Osada paleolityczna i neolityczna. *Wiadomości Archeologiczne* 43, z. 2, 171-211.
- Walanus A., Goslar T. 2004. *Wyznaczanie wieku metodą ¹⁴C dla archeologów*. Rzeszów.
- Wiślański T. 1976. Główne nurty rozwoju kulturowego w starszym neolicie na Niżu Polskim. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity* 20-21, 257-268.
- Wiślański T. 1979. Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo-hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkowatych. (W:) W. Hensel, T. Wiślański (red.), *Praehistoria ziem polskich, tom II. Neolit*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 165-260.

Adres Autorów:

Prof. dr hab. Stanisław Kukawka
Dr hab. Jolanta Małecka-Kukawka
Instytut Archeologii
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
ul. Szosa Bydgoska 44/48
87-100 Toruń